

Heideggerio nihilizmo įveikos perspektyvos dialoge su Rytų Azijos mąstymo tradicijomis

Tautvydas Vėželis

Vilniaus Gedimino technikos universiteto
Filosofijos ir kultūros studijų katedra
E. paštas tautvydas.vezelis@vilniustech.lt
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2541-4683>

Santrauka. Straipsnyje analizuojamos nihilizmo įveikos (*Verwindung*) perspektyvos aptariant Heideggerio santykį su Rytų Azijos mąstymo tradicijomis (pirmiausia čan / zen ir daoizmu). Filosofo apibrėžtos moderniosios technikos esmės po-statos (*Gestell*, arba *Ge-stell*) įsivyravimą galime laikyti ir nihilizmo išsipildymo bei Vakarų mąstymo tradicijos pabaigos diagnoze. Atskleidžiant Vakarų metafizinės tradicijos pabaigos ir jos įveikos problematiką siekiama suprasti kitokio mąstymo atsiradimo galimybes žvelgiant į pometafizinio mąstymo horizontą. Heideggerio dialogas su Rytų mąstymo šaltiniais yra nihilizmo įveikos (*Verwindung*) perspektyvų ieškojimas, kas yra neatsiejama nuo savęs, kito ir abipusio supratimo gilinimo.

Pagrindiniai žodžiai: komparatyvistinė filosofija, Heideggeris, dialogas, įveika, nihilizmas

Perspectives on Heidegger's Overcoming Nihilism in Dialogue with East Asian Thought Traditions

Abstract. The article analyzes the perspectives of overcoming nihilism (*Verwindung*) by discussing Heidegger's relationship with East Asian traditions of thought (first of all, *chan/zen* and *daoism*). We can consider the emergence of *Enframing* (*Gestell* or *Ge-stell*) of the essence of modern technology defined by the philosopher as a diagnosis of the fulfillment of nihilism and the end of the Western tradition of thought. By revealing the problem of the end of the Western metaphysical tradition and its overcoming, the aim is to understand the possibilities of the emergence of a different way of thinking by looking at the horizon of post-metaphysical thinking. Heidegger's dialogue with the sources of Eastern thought is a search for perspectives on overcoming nihilism (*Verwindung*), which is inseparable from the deepening of self, other and mutual understanding.

Keywords: comparative philosophy, Heidegger, dialogue, overcoming, nihilism

Received: 25/05/2023. Accepted: 29/09/2023

Copyright © Tautvydas Vėželis, 2023. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Tiriant rytietišių tekstų ir idėjų (daoizmo ir čan / dzen) poveikį vėlyvojo Heideggerio mąstysenai ryškėja daug panašumų ir skirtumų tarp jų požiūrių į pamatinės žmogaus būties ir fundamentalias filosofijos problemas. Šiame straipsnyje pagrindinis dėmesys sutelkiamas į klausimą – koks Heideggerio dialogo su Rytų Azijos (kinų ir japonų) mąstymo tradicijomis santykis žvelgiant į nihilizmo įveikos perspektyvas?

Pirmiausia keliais bruožais apibrėšime svarbiausias paties klausimo atsiradimo prielaidas. Prieigų prie nihilizmo analizės problematikos Vakarų mąstymo tradicijoje esama įvairių. Vis dėlto galima tvirtinti, kad tai neatskiriama pamatinės žmogaus būklės šiame pasaulyje dalis, atsirandanti dėl prigimtinio išlikimo poreikio. Jeigu pripažinsime, kaip skelbiama *Upanišadose*, jog „pasaulis yra maistas ir maisto valgytojas“ (2013: 135), teks sutikti, kad ontologinės nihilizmo šaknys yra neišvengiamas naikinimas: kad palaikytų gyvybę ir gamtoje steigtų gyvenimui tinkamą erdvę, žmogus priverstas naikinti. Mirtin-gajam būdingas perteklinio naikinimo modusas, ypač ryškus vakarietiškoje kultūroje, sukuria sąlygas nihilizmo fenomeno atsiradimui. Ryškiausios nihilizmo istorinės apraiškos siejamos su Schopenhauerio orientalizmo sekėju, Vakarų mąstymo tradicijos kritiku Nietzsche, kuris suteikė šiai problemai filosofinį pavidalą ir padarė postūmį Heideggerio apmąstymams šia tema. Žvelgdami į pastarojo filosofinį palikimą, galime teigti, kad modernioji technika, kurios esmė po-stata (*Gestell*, arba *Ge-stell*) atsiskleidžia per skaičiavimo logikos, matematinės-eksperimentinės gamtotyros sąlygoto naudingumo, funkcionalumo ir visa ko suišteklinimo įsivyravimą, kartu yra galutinis, absoliutus metafizinio mąstymo, pasiekusio nihilizmo stadiją, išsipildymas.

Nietzschės atlikta Vakarų mąstymo tradicijos nihilizmo orientalistinių (pirmiausia budistinio nihilizmo) sėklų „diagnozė“ neprarado savo aktualumo, kadangi savitai transformavosi į dar radikalesnį Heideggerio totalinį nihilizmą, kaip neišvengiamą gyvybin-gumą ir etinius orientyrus praradusios šiuolaikinės Vakarų civilizacijos ir jos mąstymo tradicijos „lemtį“. Šio požiūrio aktualumu iš tikrųjų galime įsitikinti žvelgdami į Rusijos išprovokuotą karą Ukrainoje, kuris apnuogino ne tik žmonijos ontologinio pagrindo praradimą, visišką tarptautinių institucijų bejėgiškumą ir nesugebėjimą įveikti nihilistinių nuostatų įsigalėjimą dabartiniame postmoderniame geopolitinių ir imperinių nuostatų draskomame pasaulyje.

Straipsnio tyrinėjimo objektas buvo aptarinėjamas įvairių kraštų mąstytojų ir Heideggerio filosofijos interpretatorių veikaluose, iš kurių pirmiausia išskirtini Chai (2022), Hui (2017; 2019; 2021), Heurtebise'o (2019), Nelsono (2023), Ma (2008). O lietuviškoje heideggerianoje turime didžiulės apimties veikalą „Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio interpretacijos“ (2019), kuriame Andrijausko (2019), Beinoriaus (2019), Svigario (2019), Juzefovič (2019) ir Vareikio (2019) tekstuose aptariami paskiri Heideggerio orientalizmo ir komparatyvizmo aspektai. Tačiau žvelgiant kompleksinės analizės aspektu šis straipsnis gerokai peržengia kitų lietuvių autorių tyrinėjimo laukus.

Vakarų metafizinės tradicijos pabaiga ir įveikos perspektyva

Nihilizmas, Heideggerio požiūriu, yra logiškas Vakarų metafizinės tradicijos raidos užbaigos padarinys, įsivyravęs todėl, kad Vakarų mąstymo tradicija užmiršo būti. Metafizika tyrinėja buvinių būti tokiu būdu, kad būtis kaip tokios klausimas ignoruojamas. Todėl pati būtis atsiduria periferijoje, kol galiausiai iš mąstymo horizonto išnyksta iš viso. Žvelgiant kiek kitokiu kampu, metafizika taip pat yra mąstymo būdas, siekiantis pažinti ir suprasti buvinio pagrindą. Galėtume netgi tvirtinti, kad kiekviena metafizinė sistema renčiama ant tam tikro pagrindo, kurį ji vienaip ar kitaip mėgina suprasti. Kiekvieno metafiziško mąstymo ašis – *fundamentum absolutum*, pats pagrindas kaip toks, kurį neabejotinai siekiama atskleisti ir parodyti. Tačiau Heideggeris parodo, kad metafizika yra disciplina, kuri atvirai (arba ne) pateikia jau išankstinį atsakymą į buvinių būtis bei jų pagrindo klausimą. Pačios būtis klausimas nebekeliamas, nes būtis sąvoka laikoma arba „bendriausia“, arba neapibrėžiama, arba savaime suprantama, tedemonstruojant nesuprantamumą (Heidegger 2014: 3–4).

Sąvoką *Verwindung* Heideggeris priešina sąvokai *Überwindung* ir ja įvardija kelią, kuriame pometafiziniame ateities horizonte mąstoma apie santykį su savo praeities metafizine tradicija. Metafizikos įveikai kaip *Verwindung* pasitelkiamas išgijimo nuo ligos arba žaizdos, kurią reikia iškęsti, vaizdinys. Tokia įveikos samprata priešinama dialektinei *Überwindung* sampratai, kurios besivystanti antagonistinė ar revoliucinė logika suponuoja, kad metafizinė Vakarų mąstymo tradicija gali būti peržengta bei apskritai palikta „už“ ar „anapus“. *Verwindung* išreiškia idėją, kad Vakarų filosofija metafizinės mąstymo tradicijos niekad neįveiks dialektiniu peržengimo būdu. Kadangi negatyvumas yra neatskiriamas būtis ontologinis dėmuo, o naikinančioji Niekio galia – neatskiriamas bet kokio buvinio šešėlis, metafizikos „atsikratyti“ neįmanoma.

Taigi metafizinė Vakarų mąstymo tradicija yra neatskiriama pačios būtis „ontologinės istorijos“ dalis, o negatyvūs jos padariniai, kurių kultūrinės raiškos formos įvardijamos „nihilizmu“, – tam tikra „logiška“ šios tradicijos raidos pasekmė. Šie negatyvūs metafizikos padariniai yra tiek neatskiriama vakarietiškos mąstymo tradicijos lemtis, tiek savotiška jos liga, kurios „persirgimas“ ar įveikimas be žvilgsnio atgal neįmanomas. Norint pasveikti, būtinas tikslus ligos simptomų išžvelgimas ir diagnozavimas. Tik tuomet įmanomas įžengimas į sveikimo stadiją. Heideggerio manymu, „metafizikos įveika“ kaip *Überwindung* neįmanoma, nes toks metafizinės tradicijos „peržengimas“ reikštų, kad aptiktas koks nors aiškus bei tikras pagrindas, kuriuo remiantis su praeitimi atsiskaitoma visiems laikams, niekaip prie jos nebesugrįžtant. Kadangi būtis pagrindas yra bedugnė (*Ab-grund*), arba bepagrindybė, pometafizinis santykis su metafizika negali būti toks, kuris siekia įveikti metafiziką *Überwindung* būdu. Vadinasi, pometafizinis santykis su metafizine praeitimi turėtų būti grindžiamas kūrybišku metafiziką bei tradicijos kelią reflektuojančiu, dekonstruojančiu ir naujomis kryptimis vedančiu keliu. Toks hermeneutika besiremiantis mąstymas siekia griežtai atsiriboti nuo tradicinės metafizikos, kuri būtį mąstė „prado“ ir „pagrindo“ terminais. Postmetafiziniame mąstyme būtis mąstoma ne „pagrindo“ (*Grund*), o „likimo“ (*Geschick*) plotmėje. Būtis atsiskleidžia mąstymui

ir tuo pačiu metu atsitraukia. Tokie svarbiausi jos lemties požymiai, į kuriuos mąstymas yra priverstas atsižvelgti.

Šiame kontekste galime klausti, kokios nihilizmo įveikos (*Verwindung*) perspektyvos Heideggerio dialoge su Rytų mąstymo tradicijomis? Ar toks klausimas iš viso gali būti keliamas ir kokia tokio klausinėjimo *praxis* reikšmė? Ar tokia atsiveriančiame naujame mąstymo horizonte dialogas su Rytų Azijos mąstymo tradicijomis yra iš viso įmanomas, tuo labiau, kad tokią abejonę ne kartą yra išreiškęs pats Heideggeris. Savo laiške, adresuotame 1969 m. Honolulu konferencijoje susirinkusiems jo filosofijos ir Rytų Azijos mąstymo tradicijų sąsajų ieškotojams, jis atvirai išreiškia abejones, ar mąstytojai iš labai skirtingų kultūrų iš tiesų pajėgūs suprasti vienas kitą, nes, be kelių išimčių, nei Europoje, nei Jungtinėse Amerikos Valstijose nėra tikrai gerai išmanančių Rytų kalbas (Caputo 1986: 203). Paskutiniame pokalbyje, pateiktame žurnalui *Der Spiegel*, jis aiškiai neigia tokią galimybę tvirtindamas, kad mūsų dabartinio techninio būties supratimo „pasikeitimo“ perspektyva nesuteikia vilčių, kad vakarietiškas pometafizinis mąstymas bus panašnis į tų kultūrų mąstymą, kuris pirmiausia visais bruožais niekad nebuvo nei metafizinis, nei techninis. Filosofo įsitikinimu:

[t]ik iš tos pačios pasaulio vietos, kurioje iškilo modernusis techninis pasaulis, gali subręsti ir apsigręžimas, kad jis gali įvykti ne perimant dzenbudizmą ar kitas rytietiškas pasaulio patirtis. Šiam permąstymui reikalinga europietiškos tradicijos pagalba ir naujas jos įsisavinimas. Mąstymas yra transformuojamas tik per mąstymą, kuris turi tą pačią kilmę ir tą patį pašaukimą. (Heidegger 2019: 611)

Vis dėlto daugelio tyrėjų liudijami mėginimai tokio dialogo ieškoti rodo akivaizdų naujų mąstymo kelių, vedančių anapus Vakarų metafizikos tradicijos, poreikį. Pasak Parkeso (1987), komparatyvistinė filosofija yra vaisingiausia kaip tik tarp negiminingų filosofijų, ir nors Vakarų ir Rytų „būties namai skiriasi“, vis dėlto bėgant laikui ir skiriant pastangų galima pradėti jaustis jaukiai ir kituose namuose. Galime pastebėti, kad pirmoje šio tvirtinimo dalyje pasirodo viltingumas, o antroje dalyje toliau išlieka abejonė ir tam tikras trivialumas. Atrodo, kad Parkesas remiasi prielaida, jog „metafizikos įveika“ ir kelias iš „būties užmaršties“ galimi tik nuosekliai artėjant link rytietiško jautrumo jų mąstymo tradicijų studijavimo ir įsisavinimo keliu.

Siekiant atsakyti į keliamus klausimus, pirmiausia svarbu pažymėti, kad pats Heideggerio mąstymas skleidžiasi klausimo kelyje. Kadangi filosofija yra nuolatinio klausinėjimo kelias, klausimas ir mąstymas jam iš esmės yra sinonimai. Filosofinis mąstymas yra ypatinga, į save pačią besiremianti veikla, bet „[k]ad galėtų apmąstyti tai, kas neapmąstyta, mąstymas pirmiausia privalo mokytis, ir tik mokydamasis jis gali parengti savo pasikeitimą“ (Heideggeris 1992a: 413).

Mąstymas yra ypatingas ne todėl, kad daro kokį nors tiesioginį poveikį ar kad apskritai juo yra remiamasi. Tikrasis mąstymas neveikia tiesiogiai ir neduoda jokio tiesioginio rezultato. Toks mąstymas veiksmingas, kai mąsto atitikdamas savo esmę, ir skleidžiasi tuomet, kai išsako savo reikalą (*Sache*). Savo ruožtu mąstymo reikalui istoriškai priklauso tik jį patį atitinkanti, niekad iki galo neišsiskakanti „sakmė“ (*Sage*). Šis „neišsakomumo“

(*non finito*) principas – jo daoizmo, čan ir dzen tradicijoms būdingas „atvirumas“ pasauliui ir nusistovėjusių dogmatiškų tiesų vengimas, aptinkamas ir vėlyvuosiuose filosofo veikaluose, yra visiškai nebūdingas vyraujančiai Vakaruose griežtomis metafizinėmis konstrukcijomis besiremiančiai racionaliai mąstymo tradicijai.

Mėginant apibrėžti filosofo dialogo su minėtomis Rytų Azijos mąstymo tradicijomis perspektyvų galimybes, iškyla ir kitų klausimų. Gali atrodyti, kad atvirumą Rytų Azijos mąstymui lėmė tai, kad vėlyvasis Heideggeris pateko į būties klausimo (*Seinsfrage*) aklaivietę, bet *Keturi seminarai (Vier Seminare)* patvirtina, kad šis klausimas išliko pagrindinis jo mąstymui iki pačios gyvenimo pabaigos. Filosofo raštų, tarp jų ir vėlyvojo laikotarpio, tyrėjas Capobianco savo darbuose „Išitraukiant į Heideggerį“ (*Engaging Heidegger*) (2010) bei „Heideggerio būties kelias“ (*Heidegger's Way of Being*) (2014) atskleidžia, kad vienintelis klausimas, kuris visada skatino Heideggerį, buvo *Seinsfrage* – ką reiškia būtis? Kiekviename iš daugybės seminarų nuo 1966-ųjų iki 1973-ųjų Heideggeris nuolatos sugrįžta aiškintis esminių būties bruožų. Būtis – suprantama kaip laikiškas ir erdviškas visų buvinių atsiskleidimas ir iškilimas – tam tikrais laikotarpiais įvardijama vis kitomis sąvokomis: *physis*, *alētheia*, pirmą kartą *Logos*, *kosmos*, *Ereignis*, *es gibt* ir *Lichtung*.

Heideggeriui ilgame jo filosofinės evoliucijos kelyje būdingas prisirišimas prie Vakarų mąstymo tradicijos ir vėlyvajame dvasinės evoliucijos tarpsnyje išryškėjęs siekis būti nuo jos visai nepriklausomam daugeliui jo filosofijos interpretatorių neatrodė įmanomas. Tai aiškiai pabrėžiama paskutiniuose tyrėjų darbuose, kuriuose jo santykio su Rytais klausimui skiriamas didžiausias dėmesys. Chai (2022: 5) tvirtina, kad „nors Heideggeris šiltai priėmė daoizmą, jis vis dėlto nenorėjo atsakyti savo vakarietiško filosofinio šaknų“. Kita vertus, „daoizmas aprūpino Heideggerį vaizdų, sąvokų ir reikšmių rinkiniu, kuris leido jam toliau kelti klausimą dėl būties prigimties, suteikdamas jam perspektyvą, kurios negalėjo suteikti jokia kita filosofinė tradicija“ (*ibid.*: 5).

Tiesiogiai mums rūpimą problemą tiriančioje analizėje Davisas atkreipia dėmesį tai, kad Heideggerio visas mąstymo kelias gali būti suprantamas – kaip jis pats teigia daugiau nei vieną kartą – kaip ruošimas kelio tam, ką jis vadina neišvengiamu dialogu su Rytų Azijos pasauliu, o tie, kurie seka visą jo mąstymo trajektoriją, galų gale aptiks save susidūrusius su šio dialogo neišvengiamumu (Davis 2018: 335). Jis primena, kad jau jo pirmtakai Parkesas (1987) ir May'us (1996) surinko ir pateikė įtikinamą tekstinių sąsajų rinkinį, bylojantį ne tik apie gilų ir tvirtą Heideggerio susidomėjimą daoizmu ir dzen, bet ir apie daugiausia nepripažintą įtaką, kurią šie šaltiniai, atrodo, darė pagrindinėms Heideggerio mąstymo sąvokoms, tokioms kaip „niekas“ (*das Nichts*), „proskyna“ (*die Lichtung*), „kelias“ (*der Weg*) ir „sakmė“ (*die Sage*) (*ibid.*: 338). Tyrėjo manymu, „Heideggerio gestas Rytų ir Vakarų dialogo link dažnai yra aptemdytas klaidų ir arogancijos“, bet „nuo XX a. 4-ojo, jo paties etnocentriškiausio, dešimtmečio pabaigos Heideggerio susidomėjimas Rytų Azijos mąstymu vėl atgijo ir jis pradėjo matyti savo ilgalaikius santykius su graikais ir Vakarų filosofijos istorija kaip pasirengimą dialogui su Rytų Azijos mąstymu“ (*ibid.*: 340).

Vakarų filosofijos ir Rytų Azijos mąstymo tradicijų dialogo galimybių ribos atidžiausiai apmąstomos vokiečių filosofo tekste, kuris pasirodė rinkinyje *Pakeliui į kalbą* (Heidegger 1959). Ieškodami mąstytojo dialogo su Rytais pėdsakų, keliame klausimą: kokie patys ryškiausi skirtingų tradicijų kitoniškumo bruožai mums čia labiausiai atsiskleidžia?

Pirma dialogo dalis yra savotiška teksto preliudija, kurioje pristatoma japoniška estetiškai sąvoka *Iki* bei pavojus, atsirandantis norint aptarti šią sąvoką pasitelkus europietiškas kalbas. Klausinėtojas negali iki galo suprasti, ką reiškia sąvoka *Iki*. Šioje vietoje remiamasi mintimi, kad jeigu kalba yra būties namai, tuomet kalbos turi visai kitokią pamatinę esmę ir pokalbis tarp vieno ir kito namo yra beveik neįmanomas (Heideggeris 1992b: 366).

Antra dalis gali būti laikoma ekskursu į Heideggerio intelektualinės raidos kelią. Klausinėtojas, kuris yra pats filosofas, prisimena, kaip jam pirmą kartą iškilo būties klausimas, ir svarsto apie tai, ar jo mąstymas apie kalbos prigimtį suderinamas su Rytų Azijos kalbų prigimtimi. Kartu pašnekovas japonas kelia klausimą apie autentišką hermeneutikos aiškinimą. Toliau pašnekovai sugrįžta prie kalbos kaip būties namų apmąstymo. Ieškodamas tinkamo žodžio, apibūdinančio kalbos prigimtį arba hermeneutiką, klausinėtojas kelia klausimą apie japonišką žodį, apibrėžiantį kalbą. Sutikdamas, kad toks žodis egzistuoja, japonas vis dėlto susilaiko nuo jo tiesioginio atskleidimo. Paskutinė šeštoji pašnekėsio dalis iš esmės yra monologas, klausinėtojo ir japono vaidmenys susilieja. Galiausiai atskleidžiamas japoniškas žodis, išreiškiantis kalbą (*Koto ba*); kartu pateikiamas tinkamas žodis, apibrėžiantis kalbos prigimtį, – sakmė (*die Sage*). Pašnekesyje sutariama, kad tiek *Koto ba*, tiek *die Sage* išsako „tą patį“.

Nepaisant pastangų aptikti ir apibrėžti vienijančių skirtingų tradicijų susitikimo lauką, vienas iš stipriausių dirgiklių, ieškant Heideggerio sąsajų su Rytų Azijos mąstymo paveldu, išlieka jo raštuose aptinkamas europocentrinis filosofijos apibrėžimas. Nors gali atrodyti, kad „[k]o gero, brandi Heideggerio filosofija – tai savotiškas rekviem Vakarų metafizinei mąstymo tradicijai, praradusiai raidos orientyrus, idealus ir išseikvojusiai savo gyvybinę energiją“ (Andrijauskas 2019: 9), turime nepamiršti, jog Vakarų filosofija jam yra tautologija, kad ji gimė antikinėje Graikijoje, ir nuo tada apibrėžė tik vakarietišką mąstymo tradiciją. Analizuodama dažnai dviprasmiškas jo raštuose aptinkamas pastabas platesniame Rytų mąstymo tradicijų lauke, Ma (2008: 213) pažymi, kad „Heideggerį intrigavo ir žavėjo, ypač nuo XX a. 5-ojo dešimtmečio, patirtis, kad tradicinės Rytų Azijos kalbos, atrodo, puikiai perteikia tai, ką jis ketina pasakyti, nors gali būti, kad šios kalbos jam atrodė taip todėl, kad jos jau buvo išverstos į heidegerišką kalbą“.

Pripažindama, kad filosofas, asimiliuodamas keletą specifinių sąvokų tam tikruose savo rašiniuose, galėjo remtis tam tikrais Rytų mąstymo tradicijų intelektualiniais šaltiniais, mokslininkė iš esmės laikosi pozicijos, kad jis niekada nemąstė apie savo idėjų formavimą ar keitimą kitų mąstymo tradicijų įžvalgų šviesoje: „Beveik visos Heideggerio trumpos nuorodos į Rytų ir Vakarų dialogą pasirodo jo susirūpinimo *Ge-stell* ir dialogo su anksčiau taisytais graikais kontekste“ (*ibid.*: 47).

Atsižvelgdamas į tai, kad skirtingų tradicijų kalbų pasauliai išlieka slaptingi, Heideggeris (1992b: 368–369) pateikia tokią išvadą:

Perspektyva tokio mąstymo, kuris stengiasi atitikti kalbos esmę, visa savo platuma dar lieka neaiški. Todėl aš dar negaliu pasakyti, ar tai, ką aš bandžiau mąstyti kaip kalbos esmę, apima ir Rytų Azijos kalbą, ar galų gale – o tai kartu būtų pradžių pradžia – kalbos esmė gali atsiverti tokiai mąstančiai patirčiai, kuri duotų garantiją, kad europietiškoji vakarietiškoji ir rytietiškoji sakmės užmezga pokalbį, išdainuojantį tai, kas ištrykšta iš vieno ir vienintelio šaltinio.

Kalbant apie dualistinių mąstymo kategorijų peržengimo perspektyvą bei vaisingo dialogo su Rytų mąstymu galimybę, paralelių tarp Heideggerio ir Rytų mąstymo tradicijų galima išvesti ir daugiau. Savo 1946 m. tekste „Anaksimandro ištarmė“ (*Der Spruch des Anaximander*) Heideggeris (1977: 326) iškelia klausimą: „Ar vakaro žemė [*Abend-Land*], kylanti virš [*über*] Vakarų ir Rytų ir transcenduojanti europiečius, taps ateinančios, pirmapradiškai nulemtos istorijos vieta?“

Galima abejoti, ar toks pirmapradis, Vakarų metafizinę tradiciją įveikiantis ir kitą pradžią atveriantis mąstymas tikrai įmanomas. Net jei Heideggeris atveria galimybes mąstyti pirmapradiškiau nei metafizika, mąstymas visada turės kovoti su polinkiu į lingvistinį reprezentatyvumą. Kaip atskleidė Nietzsche, Vakarų mąstymo tradicijoje substancialumo siekis atsiskleidžia gramatikos „egiptizavimu“, o pastangos ateityje išvengti aklo tikėjimo ja kelia ne mažiau abejonių. Jeigu pats vakarietiškas mąstymas persmelktas šio tikėjimo, metafizika yra persmelkianti elementarias gramatines struktūras. Antra vertus, į tai galima žvelgti ne kaip į trūkumą, bet kaip į galimybę puoselėti mąstymą, kuris, nors ir nėra apsaugotas nuo galimų klaidų, siekia atverti naujas perspektyvas suprantant pačios kalbos keliamus iššūkius. Priešindamasis tam ir sutelkdamas dėmesį į savo ištakas, pirmapradis mąstymas gali atverti kelius savalaikių ontologinių problemų giluminių priežasčių suvokimui.

Be to, išskirtiniu Heideggerio filosofijos bruožu galime laikyti skirties mąstymo, kuris priešinamas tapatybės mąstymui, pradėjimą. Šis filosofas yra vienas pirmųjų metafizikos kritikų, kuris į pirmąją vietą iškelia ne tapatybės, bet skirties mąstymą. Heideggerio metafizikos kritika kai kuriuos tyrėjus vertė manyti, kad jo filosofinė iniciatyva yra kraštutina nukreipta prieš Vakarų mąstymo tradiciją. Taip manantys tvirtina, kad mąstytojas linko į Rytų mąstymo tradicijas dėl jų neužterštumo dualistine Vakarų metafizikos sąvokų sistema ir dėl galimybės jose aptikti vaisingus išteklius tinkamesniam būties klausimo ir kalbos prigimties apmąstymui.

Rašinyje *Mokslas ir apmąstymas* Heideggeris (1992c: 244) teigia, kad nors „[t]ikrovė, kurioje laikosi ir skleidžiasi šiandienos žmogus, savo pagrindiniais bruožais ir vis labiau nulemiama to, kas vadinama Vakarų Europos mokslu“, dialogas su graikų mąstytojais ir jų kalba, kuris vis dar laukia savo pradžios ir yra vos parengtas, „pats mums yra tik išankstinė neišvengiamo dialogo su Rytų Azijos pasauliu sąlyga“ (*ibid.*: 246). Todėl atsakyti į klausimą, kaip apibrėžti Heideggerio santykį su galima Vakarų ir Rytų mąstymo tradicijų perspektyva, negalima vienareikšmiškai. Čia negali būti atsakymo be prielaidų kėlimo ir tam tikro numatymo. Taip yra ne tik todėl, kad filosofo mąstymas skleidžiasi nepertraukiamame kelyje, bet ir todėl, kad pats šis mąstymas kartu yra ir tam tikras klystkelis (*Holzweg*), persikertantis su kitais klystkeliais (*Holzwege*) ir kelio nužymėjimais (*Wegmarken*) visame pagrindiniame Heideggerio mąstymo sklaidos kelyje.

Filosofo biografas Pöggeleris (1963), aptardamas keletą daug vilčių teikiančių sąsajų, galėjusių ateityje virsti kūrybingu Heideggerio ir daoizmo bendradarbiavimu, atskleidžia, kaip toks dialogas atrodė praktiškai. Jis pateikia pavyzdį iš Brėmeno seminario, kuriame, kalbėdamas apie intersubjektyvumo patirtį bei empatiją, Heideggeris remiasi jį žavėjusio daoistinės filosofijos korifėjaus Zhuangzi (*The Complete Works of Chuang Tzu*, 1968: 188–189) 17-ojo skyriaus fragmentu:

Zhuangzi ir Huizi vaikštinėjo tiltu per Hao upę. Zhuangzi staiga pastebėjo: „Kaip nerūpestingai vandenyje plaukioja žuvytės. Štai kur žuvų džiaugsmas.“ „Juk tu ne žuvis, tai kaip gali žinoti, koks yra žuvų džiaugsmas?“ – tarė Huizi. „O tu – ne aš, tad iš kur gali žinoti, kad nežinau, kas yra žuvų džiaugsmas?“ „Aš nesu tu, – atsakė Huizi, – tad negaliu žinoti to, ką tu žinai. Bet tu taip pat ne žuvis, tad niekaip negali žinoti, kas yra žuvų džiaugsmas.“ Tuomet Zhuangzi tarė: „Gerai, pradėkim iš pradžių. Tu manęs klausėi, kaip galiu žinoti, kas yra žuvų džiaugsmas? Vadinasi, tu jau žinojai, kad žinau, todėl ir paklausėi. Aš tai sužinojau vaikštinėdamas palei Hao upę.“

Šiuo metaforišku fragmentu Zhuangzi pirmiausia atskleidžia žinojimo priklausymą nuo konkrečių būtiškųjų aplinkybių. Kartu keliami „kito“ suvokiamumo problema, tampanti itin aktuali tuomet, kai kalbama apie kitokių, nevakarietišku mąstymo tradicijų supratimą, neišvengiamai vedanti į nesibaigiantį hermeneutinį judėjimą ratu. Lengviau matyti tai, kas Heideggerio ir Zhuangzi filosofiją skiria, o ne vienija, tačiau šio pasakojimo morale kalbama apie universalią empatiją, atveriančią tiek žmonių, tiek žuvų, tiek visų kitų esinių bendramatiškumą. Tokiame kontekste Heideggerio ir klasikinio filosofinio daoizmo mąstymo tradicijų dialogas atrodo didžiai viltingas ateičiai ir teikiantis plačias tolesnės plėtotės perspektyvas.

Heideggerio dialogo su Rytų mąstymo tradicijomis atverto horizonto perspektyvos

Žvelgiant į šias perspektyvas, Heideggerio filosofija ir jo išitraukimas į daoizmo, čan, dzen bei sąsajų su indų mąstymo tradicijomis komparatyvistinės analizės problemų lauką gali atrodyti kaip raktas Rytų Azijos ir Vakarų kultūrų bei mąstymo tradicijų takoskyrai atrakinti. Vis dėlto tokio atrakinimo poreikis savaime negali panaikinti šių kultūrų atstumo ir kitoniškumo problemos. Heideggerio sąsajas su daoizmu tyrinijančio Nelsono (2017; 2023) manymu, vokiečių filosofo mąstyme atsiskleidžianti pirmos ir kitos pradžios logika reikalauja susidūrimo su pirma graiku pradžia, kaip Vakarų filosofijos atsiradimo šaltiniu. Nors vėliau Heideggeris pažymi, kad nevakarietiškosios mąstymo formos turi savo pačių didžiąsias pradžias ir savo pačių viršūnes, jos vis dar negali būti laikomos filosofija.

Kad ir kaip būtų, Vakarų metafizikos įveikimo projekte matyti Rytų mąstymo tradicijų studijų įkvėpimo šaltinį yra gana paradoksalu. Heurtebise'o (2019: 533) manymu, „Heideggerio projektas įveikti vakarietišką būties metafiziką (platoniską tikrovės padalijimą tarp suprantamo ir jutiminio pasaulio, vedantį į troškimą dominuoti buvinių pasaulyje) visada buvo lygiagretus siekiui atkurti pirminę Vakarų būties (su nuorodomis į ikisokratikus, Viduramžių filosofiją, Nietzsche ir t. t.) filosofiją“.

Žvelgiant iš komparatyvistinės ar transkultūrinės perspektyvos, iš tikrųjų svarbus klausimas pirmiausia yra toks: ar Heideggerio filosofija gali padėti mums įveikti kultūrinio esencializmo ribas. Kultūriniu esencializmu galime vadinti tvirtinimą, kad „azijiečiai“ ir „vakariečiai“ žvelgia į pasaulį iš visiškai priešingų perspektyvų, o tai reiškia, kad egzistuoja viena „Azijos pasaulio perspektyva“ ir viena „europietiška pasaulio perspektyva“. Toks esencialistinis kultūrizmas XX a. pradžioje buvo labai paplitęs tiek „Vakaruose“,

ties Kinijoje. Kaip pažymi Andrijauskas (2015: 22), „Vakaruose seniai įsivyravo vulgarus požiūris, tiesmukai priešinant Europos kultūros „dinamizmą“, nuolatinę pakilimų ir smukimų kaitą ir kinų kultūros tradicijų „stabilumą“, kone stagnaciją“. Nors požiūris, kad Rytų ir Vakarų tautos yra skirtingos ir nesuderinamos viena su kita kaip vanduo ir ugnis bei žvelgia į pasaulį iš visiškai priešingų perspektyvų, išlieka gana paplitęs, „neverta užmiršti, kad kiekvienos civilizacijos kultūrinis fondas plėtojasi veikiamas skirtingo intensyvumo tarpkultūrinių santykių, įvairių istorinių konfliktų, galios centrų susidūrimų, karų, invazijų ir kitokių politinių bei socialinių sukrėtimų, kurie skatina nuolatinės kultūros formos transformacijas“ (*ibid.*: 23). Šiuolaikinėje antropologijoje mums įrodoma vidinio nevienalytiškumo taisyklė: nėra vienos „Vakarų kultūros“, „Azijos kultūros“ ar net vienos Kinijos kultūros. Kaip pastebi De Castro (1999: 232), „[t]urime atsimiti, kad jei yra unikalių bruožų, išskiriančių „Azijos tapatybę“, yra ir kitų unikalių savybių, išskiriančių daugybę skirtingų Azijos tapatybių.“

Panašiai mums primena Beckeris (1995: 32): „[n]ėra tokio dalyko kaip „vakarietiškos vertybės“, kurios tiksliai apibrėžtų žmogaus praktiką nuo Uralo iki Uolinių kalnų. „Vakarai“ taip pat nėra monolitinis darinys, bet apima įvairias vertybėmis įkrautas kultūras ir tradicijas.“

Huertebise'as (2019: 523) tvirtina, kad „nors Heideggeris tapo savotišku konceptualiū komparatyvistų palydovu ir metodologiniu pavyzdžiu daoizmo filosofijos aiškintojams, teigiantiems, kad Zhuangzi ar Laozi įkūnijo Vakarų „teleologijos“ įveikimą, pats Heideggeris ne tik pabrėžė savo netikėjimą mintimi, kad rytietiškas mąstymas galėtų išgelbėti Vakarus nuo „civilizacijos krizės“, bet taip pat aiškiai teigė, kad vakarietiškas mąstymas gali atsirasti tik per atskirtį nuo „mitinių Rytų“. Todėl, pasak jo, „Heideggerio domėjimasis rytietišku mąstymu neturėtų būti suprantamas kaip noras nutiesti tiltą, sumaišyti ar hibridizuoti Rytus ir Vakarus; priešingai, Heideggerio Rytų pažinimas galėtų padėti mums geriau, priešinant skirtumus, suprasti, kas yra Vakarai“ (*ibid.*: 531).

Žinoma, turime suprasti, kad Rytų mąstymo tradicijose nėra europietiško mąstymo tradiciją lemtingai formavusių Aristotelio keturių priežasčių (*causa formalis, causa materialis, causa efficiens* ir *causa finalis*), *dynamis* bei *entelecheia* sampratos, todėl nėra jėgos, kuri kažkur kreipia. Kinų mąstyme visa tikrovė suprantama kaip nuolatinė kaita, srautas, energija, kvėpavimas, svyravimas. Nietzsche'is ir ypač jo orientalistinės bei komparatyvistinės filosofijos nuostatas plėtojusio Heideggerio Vakarų mąstymo tradicijos ribotumo kritika bei atsisukimas į daoizmo, čan ir dzen filosofijos tradicijas turėjo didžiulį poveikį prancūzų postmodernistinės filosofijos korifėjų Barthes'o, Foucault, Deleuze'o, Derrida, Lyotard'o vakarietiškos mąstymo tradicijos logocentrizmo kritikai. Tęsdami Heideggerio tradiciją jie taip pat aukštino kinų ir japonų minėtoms mąstymo tradicijoms būdingą dogmatškumo vengimą, mąstymo atvirumą, potraukį vartoti visiškai individualias situacines ir kontekstualias kategorijas.

Vieno įtakingiausių dabartinių postmodernistinės pakraipos prancūzų sinologo ir komparatyvisto Jullieno pastebėjimu, kinų mąstymas skleidžiasi per dviejų visus kosmoso ir būties reiškinius persmelkiančių pradų *yin* ir *yang* metamorfozes. Jo manymu, *nemąstymas* arba *nepamąstymas* yra tas pagrindas, kuriuo remiantis ir tai, kas mąstoma, ir

tai, kas nepamąstoma. Esant šiai europietiškos filosofijos ir Kinijos mąstymo tradicijų priešingų polių įtampai jis siekia parodyti šį *nepamąstomybės* pagrindą ne lygindamas jų skirtumus ir panašumus, o trikdydamas vakarietišką mąstymą, įsilauždamas į jį ir suskaidydamas jį iš išorės bei esmiškai „supurtydamas“ (*ébranlement*).

Mąstydamas apie „efektyvumo“ (*l'efficacité*) sąvoką, Jullienas (2009: 16) klausia: „Kas nutinka mąstymui, kai paliekamos didžiosios Vakarų „filosofemos“, pvz.: Būtis, Dievas, Laisvė ir t. t.? Ir, dar daugiau, kai paliekama didžioji indoeuropiečių kalba, kuri jas artikuliuo?“ Taigi čia skleidžiasi giliai heidegeriškas mąstymo leitmotyvas, kuriam kultūriniai skirtumai pirmiausia atsiskleidžia visiškai skirtingų kalbų sąlygotame pasaulio regėjime.

Ne mažiau svarbu, kad pagrindinis žodis Heideggerio filosofijoje „būtis“ (*Sein*) niekada nebuvo ypač akcentuojama pagrindinė sąvoka Rytų mąstymo tradicijose, kas nulėmė tam tikrus esminius šių mąstymo tradicijų savitumus. Tai visiškai nereiškia, kad Rytų Azijos mąstymo tradicijoje nebuvo ontologinės problematikos, ji buvo ir labai svarbi. Tik jos interpretacija dėl skirtingo įsivyravusio požiūrio į *žmogaus* ir *gamtos* santykius esmiškai skyrėsi nuo vakarietiškos. Rytų Azijos mąstymo tradicijų išeities taškas yra *žmogaus* ir jį supančio gamtos pasaulio *vienybės*, *nedalomumo* idėja, o graikų ir iš jos išsirutuliojusios Vakarų mąstymo tradicijos *vyraujantis* išeities taškas yra *žmogaus supriešinimas su jį supančiu pasauliu*, todėl joje daug ryškiau nei kinų ar japonų filosofijoje *akcentuojamas žmogaus būties individualizmas, tragizmas, susvetimėjimas, galiausiai atvedęs prie nihilistinių tendencijų stiprėjimo*.

Pavyzdžiui, kyla klausimas, ar Heideggerio aptarta būties nepaslėptis (*alētheia*, *Unverborgenheit*) graikiškoje sąvokoje *technē* leidžia ką nors panašaus aptikti Rytų mąstymo tradicijose, pavyzdžiui, Kinijoje ir Japonijoje, kur būties klausimas niekada nebuvo pagrindinis klausimas. Jis buvo ir Rytų Azijos mąstymo tradicijoje ir labai savitu pavidalu atsiskleidė slėpiningų simbolių ir metaforų kupinoje pasaulio garsiojoje kinų ir japonų peizažinėje tapybos estetikos tradicijoje.

Savo 1964-ųjų rašinyje „Filosofijos pabaiga ir naujasis mąstymo uždavinys“ Heideggeris tarsi sumuodamas savo apmąstymus nihilistinių leitmotyvų tema teigia, jog „[f]ilosofijos pabaiga reiškia: pasaulinės civilizacijos, pagrįstos vakarietišku europietišku mąstymu, pradžia“ (1992a: 412). Šis provokuojantis tvirtinimas kelia įvairius ginčus ir atvirus tolesniems apmąstymams klausimus. Heideggerio filosofiją bei Rytų ir Vakarų mąstymo tradicijų sąsajas tiriantis Hui savo veikaluose (2017; 2019; 2021) pabrėžia, kad mes gyvename naujojo mechanškumo amžiuje, kuriame techniniai objektai *tampa* organiškai. Kalbėdamas apie šiuolaikinės technikos supratimo ypatumus, filosofas pateikia antinomiją: 1) technika yra antropologiškai universali tiek, kiek ji suprantama kaip atminties eksteriorizacija ir organų funkcijų išlaisvinimas (kaip tai apibrėžia Leroi-Gourhanas); 2) technika nėra antropologiškai universali, nes ją sąlygoja ir varžo tam tikros kosmologijos. Ši antinomija plėtojama per istorinį Kinijos techninio mąstymo tyrimą. Teigdamas, kad mes gyvename naujojo stiprinančio žmogaus susvetimėjimą nuo gamtos ir kitų žmonių mechanškumo amžiuje, Heideggeris kartu bendrais bruožais nubrėžia ir nykias nihilistines žmonijai grasinančios išnykimo nekontroliuojamos techninės civilizacijos raidos ekologinės krizės perspektyvas.

Išvados

Įvairiais aspektais išanalizavę nihilizmo įveikos perspektyvas Heideggerio santykyje su Rytų Azijos tautų mąstymo tradicijomis priėjome prie išvados, kad, technogeninėje informacinės revoliucijos epochoje dirbtiniam intelektui ir genomikai užbaigus metafizikos raidą, Vakaruose iš tikrųjų aiškėja vėlyvojo Heideggerio nubrėžtos kultūrinės prielaidos vaisingesniam kultūriniam dialogui su skirtingomis Rytų tautų mąstymo tradicijomis, kurios savo kelią pradeda ne nuo *būties*, o priešingai – nuo *nebūties*. Heideggeris užmezga santykį su jomis atsižvelgdamas į savo mąstymo sistemą ir žodyną. Jis daug kartų akcentuodamas savo vėlyvuosiuose komparatyvistinės pakraipos filosofiniuose tekstuose motyvuotai aiškina, kad autentiškam mąstymui svarbiausias yra ne išėjimo taškas, ar iš A judėsime į B, ar priešingai – iš B į A, o svarbiausias yra *buvimas kelyje, atvirumas pasauliui, nuolatinis pamatinių žmogaus būties, jo gyvenimo ir kūrybos prasmės klausimų kėlimas ir ieškojimas atsakymų į juos*. Taigi, klausimas, ar Rytų mąstymo tradicijos atveria iš esmės naują mąstymo, kurio ieškojo Heideggeris, horizontą, išlieka atviras, vėlyvasis jo dialogas su jomis yra neatsiejama nihilizmo įveikos (*Verwindung*) perspektyvų apibrėžimo dalis.

Vadinasi, siekiant nihilizmo įveikos (*Verwindung*) galimybės dialoge su Rytų mąstymo tradicijomis išlieka svarbu suvokti skirtingų kalbų, kultūrų ir ypač skirtingų bei ne mažiau vertingų mąstymo tradicijų, kuriomis remiantis linkstama mąstyti bei kalbėti, ypatumus. Todėl toks dialogas apima savęs ir savęs supratimo gilinimą kartu su kito suvokimu ir kito supratimu. Tik tokio abipusio supratimo pagrindu galime vėl pradėti mąstyti apie naujo mąstymo galimybes kartu su Heideggeriu ir jo palikusioje gilų rėžį įsigalinčioje Vakaruose naujoje autentiškos dialoginės metafilosofijos, jungiančios Rytų ir Vakarų mąstymo tradicijas, uždavinių sampratoje.

Literatūra

- Andrijauskas, A., 2015. *Vaizduotės erdvės: tradicinė kinų estetika ir menas*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Andrijauskas, A., 2019. Vakarų ir Rytų mąstymo tradicijų suartėjimas Heideggerio filosofijoje. In: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*. Vilnius: LKTI, 448–495.
- Becker, G. K., 1995. Asian and Western Ethics: Some Remarks on a Productive Tension. In: *Eubios Journal of Asian and International Bioethics* 5: 31–33.
- Beinorius, A., 2019. M. Heideggeris, būtis ir Indijos filosofija: kelios galimos sąsajos. In: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*. Vilnius: LKTI, 496–510.
- Capobianco, R. M., 2010. *Engaging Heidegger*. University of Toronto Press.
- Capobianco, R. M., 2014. *Heidegger's Way of Being*. University of Toronto Press.
- Caputo, J., 1986. *The Mystical Element in Heidegger's Thought*. New York: Fordham University Press.
- Chai, D., 2022. *Daoist Responses in Heidegger: Exploring Forgotten Debt*. Bloomsbury Publishing.
- Davis, B. W., 2018. East-West Dialogue After Heidegger. In: ed. G. Field, R. Polt. *After Heidegger?*, London. New York: Rowman and Littlefield, 335–345.
- De Castro, L. 1999. Is There an Asian Bioethics? *Bioethics* 13 (3–4): 227–235.
- Heidegger, M., 1977. Der Spruch des Anaximander. In: *Gesamtausgabe*. Bd. 5. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M., 2014. *Būtis ir laikas*, vertė T. Kačerauskas. Vilnius: Technika.

- Heidegger, M., 2019. „Vien tik Dievas gali mus išgelbėti“ („Nur noch ein Gott kann uns retten“) (SPIEGEL pokalbis su Martinu Heideggeriu 1966 m. rugsėjo 23 d.) (vertė Justinas Grigas) In: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*. Vilnius: LKTI, 596–613.
- Heideggeris, M., 1992a. *Filosofijos pabaiga ir pagrindinis mąstymo uždavinys*. In: *Rinkiniai raštai*, vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis, 408–425.
- Heideggeris, M., 1992b. *Iš japono ir klausinėjančiojo pašnekesio apie kalbą*. In: *Rinkiniai raštai*, vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis, 363–407.
- Heideggeris, M., 1992c. *Mokslas ir apmąstymas*. In: *Rinkiniai raštai*, vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis, 244–266.
- Heurtebise, J.-Y., 2019. Is Heidegger an Orientalist or an Occidental European Philosopher? Disclosing the Political Factor behind Heidegger's Representation of Chinese Thinking. *Front. Philos. China* 14 (4): 523–551. DOI 10.3868/s030-008-019-0032-4 China. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/352836933_Is_Heidegger_an_Orientalist_or_an_Occidental_European_Philosopher_Disclosing_the_Political_Factor_behind_Heidegger's_Representation_of_Chinese_Thinking.
- Hui, Y., 2021. *Art and Cosmotechnics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hui, Y., 2019. *Recursivity and Contingency*. London: Rowman and Littlefield.
- Hui, Y., 2017. *The Question Concerning Technology in China: An Essay in Cosmotechnics*. Falmouth: Urbanomic.
- Jullien, F., 2009. *Les Transformations silencieuses*. Grasset.
- Juzefovič, A., 2019. Heideggeris ir daoistai: rimta filosofija ar žaismingas požiūris į pasaulį. In: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*. Vilnius: LKTI, 549–559.
- Ma, L., 2008. *Heidegger on East-West Dialogue: Anticipating the Event*. London: Routledge.
- May, R., 1996. *Heidegger's Hidden Sources: East-Asian Influences on His Work*. London: Routledge.
- Nelson, E. S., 2017. *Chinese and Buddhist Philosophy in Early Twentieth-Century German Thought*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Nelson, E. S., 2023. *Heidegger and Dao: Things, Nothingness, Freedom*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Parkes, G., 1987. *Heidegger and Asian Thought*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Pöggeler, O., 1963. *Der Denkweg Martin Heideggers*. Stuttgart: Verlag.
- Svigaris, Ž., 2019. Kūrybinis mąstymas: Heideggeris ir Hisamatsu. In: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*. Vilnius: LKTI, 532–548.
- The Complete Works of Chuang Tzu*, 1968. Translated by Burton Watson. New York: Columbia University Press.
- Upanišados*, vertė A. Beinorius. 2013. Vilnius: Vaga.
- Vareikis, Ž., 2019. Heideggeris ir džen mąstymas: panašumai ir skirtumai. In: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*. Vilnius: LKTI, 560–575.